

Dömötör Adrienne:

A *hogyki*: egy ómagyar kötőszótípus kialakulása, használata és eltűnése

A kötőszók keletkezésének egyik közismert módja az a számos nyelvből adatolt és elemzett grammatikalizációs folyamat, amelynek eredményeképpen az új elem két egymás mellett álló szó együtteséből áll elő. A kialakulás két, egyszerre meglévő alapfeltétele a gyakori együttes előfordulás és a megfelelő pozíció. (Mondatbevezetők esetében ez mindenképpen az érintett tagmondat első helyét, illetve a két szomszédos tagmondat határán lévő szomszédos helyzetet jelenti.) Az ómagyar kor tekintélyes számú példát szolgáltat a jelenségre (vö. pl. JUHÁSZ 1992: 786–94).

A legelterjedtebb mondatbevezető és a relatívum társulásából létrejött összetétel sajátosságos jelenség. Grammatikalizációs lexikonában a HEINE–KUTEVA szerzőpáros (2002) nem regisztrálja grammatikalizációs típusként. Európán kívüli példát nem is várhatunk, lévén a vonatkozó névmás szokatlan a nem európai nyelvekben (DIESEL 1999: 120). Korábbi szakirodalomra hivatkozva a HARRIS–CAMPBELL szerzőpáros (1995: 289) viszont megemlíti egy közismert, a magyaréhoz némileg hasonló kötőszó-együttállást az angol nyelvtörténetből.

Amióta a *hogyki*-t 1891-ben felvette címszavai közé a NySz., a mondat történettel foglalkozó grammatikákba is bekerült. A kötőszótípus létrejöttével kapcsolatos feltételezések általában arról szólnak (KLEMM 1942-től kezdődően), hogy a kétféle kötőszó, bár külön-külön került egymás mellé bizonyos típusú tagmondatok élén, ezekről már együttesként terjedt át másféle szerkezetekre. Például a következményességet jelölendő került ebbe a mondatba: *mjüely valamyt olyat* ◦ *hogky tegedet epehen* (HorvK. 260); de már analógiásan terjedt tovább a következőbe: *Ez soror kat'ina vala az* ◦ *hogky latta vala* (MargL. 218). További feltevések szerint a *hogy* az alárendelt tagmondatok általános jelölőjeként indult volna terjeszkedésnek, illetve a *hogy* esetleg a határozatlan névmástól még teljesen el nem különült vonatkozó névmás szerepének megerősítésére szolgálhatott (SIMONYI 1882: 85). A kialakulási magyarázatok között – mellékszálként – rendszeresen helyet kap a kötőszó-összetételek keletkezésének más esetekből is ismert módja, a tagmondathatár-újraelemzés is.

Előadásomban először sorra veszem a fentebbiekben érintett lehetőségeket, és szembesítem őket az adatgyűjteményem kirajzolta képpel, felhozva a mellettük, illetve ellenük szóló érveket. Megvizsgálom továbbá az elem használatának grammatikai, idő- és regiszterbeli vonatkozásait. Választ keresek arra a kérdésre is, mi lehet az oka, hogy az írásos forrásokból a XV–XVI. századból kimutatható kötőszó mindvégig igen ritka maradt. Ez esetben ugyanis kevésbé valószínűsíthető a szóbeliség mint általános forrásanyag, sokkal inkább bizonyos írásbeli hagyományok igen visszafogott terjedésére, majd visszaszorulására kell gondolnunk (a kötőszó a XVI. század vége előtt ki is kerül a használatból).

Konklúzióként, az előadásban elhangzó elemzések összegzéseként kiemelem, hogy a kötőszó keletkezése elsősorban a *hogy*-nak a terjeszkedésével függhet össze (és a latinnak mint forrásnyelvnek bizonyos szerkezetei rásegíthettek erre). Az így adódó *ki* ~ *hogyki* kötőszóváltozatok mellett a következményes jelentésárnyalatú mellékmondatokban *ki* ~ *hogy* ~ *hogyki* hármas váltakozás valósult meg, míg bizonyos perifériálisan jelen lévő szerkezet típusok *hogy* ~ *hogyki* váltakozást mutattak. A kötőszó felbukkanása a szövegalkotó egyéni választásán múlik, amelyben esetleg mintakövetés nyomai is megfigyelhetők. Ez utóbbiak miatt az elem jelenlétének / jelen nem létének vizsgálata a kódexek szöveg hagyományozódásának általános kérdéseire is szolgáltathat adalékokat.

Az előadásban hivatkozandó irodalom:

BÁCSKAI-ATKÁRI JÚLIA: A véges alárendelő összetett mondatok története. Kézirat, 2013. 265–312.

- BATTA BÉLA 1908. A melléknévi mondatok népies használata. (NyF. 51.) Athenaeum, Bp.
- BOGNÁR ANDRÁS–LEVÁRDY FERENC 1960. Példák Könyve. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DIESEL, HOLGER 1999. Demonstratives: form, function, and grammatikalization. John Benjamins Publishing Co., Amsterdam.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 1995. A minőségjelzői mellékmondatok; Az értelmező jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd [főszerk.]–Rácz Endre [szerk.]: A magyar nyelv történeti nyelvtana 2I/2. Akadémiai Kiadó, Bp. 666–79; 686–92.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2001. Gyöngyösi kódex. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: Büky László–Forgács Tamás [szerk.]: a nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 37–45.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok – állomány- és változásvizsgálat. In: Haader Lea–Horváth László [szerk.]: Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből. Tinta Könyvkiadó, Bp. 38–63.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2011. Egy kötőszó, *hogyki* nem gyökeresedett meg. In: Csiszár Gábor–Darvas Anikó [szerk.]: Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére. Magyar nyelvtörténeti, szociolingvisztikai, dialektológiai tanszék, Bp. 101–108.
- É. KISS KATALIN 1998. Az alárendelő összetett mondat. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Bp. 127–155.
- GALAMBOS DEZSŐ 1907. Tanulmányok a magyar relativum mondattanából. (NyF. 43.) Athenaeum, Bp.
- G. VARGA GYÖRGYI 1992. A vonatkozó névmások. In: Benkő Loránd [főszerk.]–E. Abaffy Erzsébet [szerk.]: A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1. Akadémiai Kiadó, Bp. 524–43.
- HAADER LEA 1995. Az alárendelő mondatok: az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd [főszerk.]–Rácz Endre [szerk.]: A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2. Akadémiai Kiadó, Bp. 506–665.
- HAADER LEA 2004. A Nyulak szigeti scriptorium mint műhely. Nyr. 128: 196–205.
- HARRIS, ALICE C.–CAMPBELL, LYLE 1995. Hystorical syntax in cross-linguistic perspective. Cambridge University Press.
- HEINE, BERND–KUTEVA, TANIA 2002. World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge University Press.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. Az összetett kötőszók és állandósult szókapcsolatok. In: Benkő Loránd [főszerk.]–E. Abaffy Erzsébet [szerk.]: A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1. Akadémiai Kiadó, Bp. 786–94.
- KENESEI ISTVÁN 1992. Az alárendelő mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc [szerk.]: Stukturális magyar nyelvtan 1. Akadémiai Kiadó, Bp. 529–591.
- KLANICZAY GÁBOR 1999. Előszó. In: Bellus Ibolya–Szabó Zsuzsanna [ford.]: Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere. Balassi Kiadó, Bp. 7–23.
- KLANICZAY TIBOR 1994. A Margit-legendák történetének revíziója. In: Klaniczay Tibor–Klaniczay Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Argumentum Kiadó, Bp. 17–91.
- KLEMM ANTAL 1942. Magyar történeti mondattan 3. MTA, Bp.
- KOVÁCS ZSUZSA 1990. Virginia-kódex. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- LÁZS SÁNDOR 1991. Szöveghagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben. Kandidátusi értekezés, Bp.
- P. BALÁZS JÁNOS 1981. Jókai-kódex. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RÁ CZ ENDRE 1963. A magyar nyelv következményes mondatai. (NytudÉrt. 39.) Akadémiai Kiadó, Bp. 44–5, 85–7.
- SIMONYI ZSIGMOND 1882. A magyar kötőszók 2. MTA Könyvkiadó h., Bp. 85–9, 177.